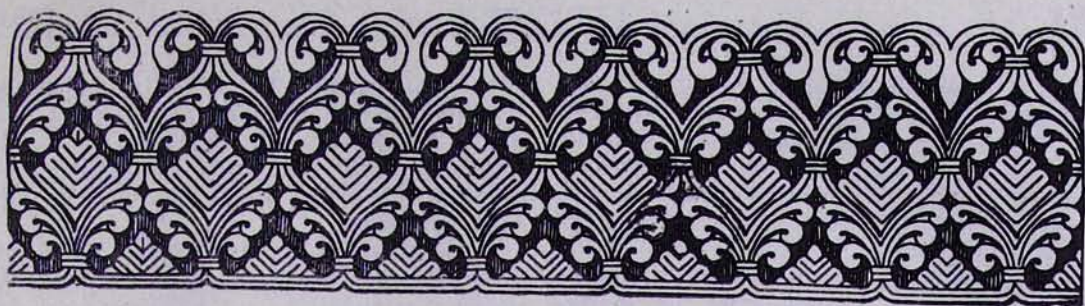

ԱՐԱՐԱՆԱՄ ԱՐԴ. ՄԿՐՏՅԱՆ

ՍՅՈՒՆՅԱՑ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԸ ՕՐԲԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԻԾԵԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԱԹՈՌԸ ՄԻՆՉԵՎ
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ

Բուն Հայաստանում վերջին անկախ հայկական թագավորության՝ Սյունյաց թագավորության անկումից հետո (1170 թ.)¹ Սյունիքը ևս գրավվում է սելջուկ-թուրքերի կողմից և անպատմելի ավերածությունների ենթարկվում: Այրվում են Բաղաբերդում պահված շուրջ 10 000 ձեռագրերը, ավերվում են Կապան ու Գորիս քաղաքները, բազմաթիվ վանքեր, գյուղեր ու ամրոցներ: Այս վիճակը տևում է մոտ քառասուն տարի: Սակայն շուտով հզորացած Վրաստանի օժանդակությամբ Զաքարյան իշխանները Հայաստանի բազմաթիվ շրջանների հետ ազատագրում են նաև Սյունիքը: «...բազում ջանիս թափեցին զաշխարհս Հայոց ի պարսից (իմա՝ սելջուկ-թուրքերից)², և առին լԱռանայ մինչև ցներքին Բասեն և ի Բարկուշատայ մինչև ի Մծրկերտ... առին ի 660 թուականին (1212) գՍիւնիս, գՈրոտն, գԲորոդան, գԲդեն, գԲարկուշատ»³, քիչ ավելի ուշ՝ նաև Վայոց ձոր և մյուս գավառները: Ազատագրված

Սյունիքի մեծ մասը հանձնվում է Լիպարիտ Օրբելյանին, «զի նա եղև առաջնորդ առման Սիւնեաց և այլ բերդերոյն»⁴, որով և սկիզբ է դրվում Օրբելյանների Սյունյաց իշխանական ճյուղին:

Պատմության մեջ հիշատակվող Սյունյաց աթոռակալներից առաջինը Ստեփանոս Ֆախր էլ Մսեհն է, որ առնչվում է Օրբելյան իշխանական տան հետ Սյունիքում:

Ստեփանոս Ֆախր էլ Մսեհը Սյունյաց եպիսկոպոս Գրիգոր Մեղրեցու որդին էր: Հայրը՝ Գրիգոր Մեղրեցին (1148—1168⁵), սկզբնապես ավագ քահանա էր Մեղրի ավանում: Եղբոր՝ Սյունյաց աթոռակալ Տեր Բարսեղի մահից հետո (1148⁶) «...ամայացեալ էր աթոռն ի բնակչաց և ոչ գոյր տէր և կամ իշխեցող, զի հոգայր վասն եկեղեցոյս կամ վասն սուտ մնացորդաց հօտին և ի խնդիր լինել առաջնորդի»⁷: Գրիգորի Ծամամ անունով կինը հորդորում է ամուսնուն գնալ Կիլիկիա, կաթողիկոսի մոտ, և ձեռնադրվել եպիսկոպոս ու նշանակվել Սյունյաց մետրոպոլիտ, «զի և որդեակս մեր լիցի որդի քահանայապետի»⁸: Կնոջ երկար պնդումներից հետո Տեր Գրիգորը ուղևորվում է Կիլիկիա, Գրիգոր Գ Պահլավունու մոտ (1118—1166), և նրանից եպիսկոպոս ձեռնադրվելով, վերադառնում է Սյունիք ու նստում Սյունյաց Աթո-

¹ Տես Թ. Խ. Հակոբյան, «Սյունիքի թագավորությունը» Երևան, 1966 թ., էջ 63:

² Տես նաև Ստ. Օրբելյան, «Սյունիքի պատմություն», թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Արրահամյանի, Երևան, 1986 թ., էջ 511: Այսուհետև՝ Սյունիքի պատմություն:

³ «Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական», Մոսկվա, 1861 թ., էջ 287: Այսուհետև՝ Ստ. Օրբելյան:

⁴ Նույն տեղը, էջ 291:

⁵ Սյունիքի պատմություն, էջ 492:

⁶ Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 20:

⁷ Ստ. Օրբելյան, էջ 250:

⁸ Նույն տեղը:

նին: Սրա գործունեության մասին որոշակի ոչինչ չի պահպանվել: Մահացել է 1168 թվականին և թաղվել Ամաղու Նորավանքում⁹, որ և մինչև այժմ գտնվում է նրա տապանաքարը հետևյալ մակագրությամբ. «զՀայր Տեառն Ստեփանոսի տէր Գրիգոր իշեցեք»¹⁰: Սակայն որոշակի չենք կարող ասել, թե Գրիգոր Մեղրեցին Աթոռը տեղափոխել է Նորավանք, քանի որ Ստ. Օրբելյանի հիշած Նորավանքի եպիսկոպոսների շարքում (որոնք մինչև Ստ. Օրբելյան յոթն են) նրա անունը չի նշված¹¹:

Գրիգոր Մեղրեցուն հաջորդում է իր որդին՝ Ստեփանոսը: Աթոռակալման թվականը Օրբելյանը չի նշում, այլ պարզապես՝ «Եւ յաջորդէ զտեղին որդի մորին Ստեփանոս մանուկ տիօք, իի ամենապատիկ շնորհօք, սիրեցեալ և մեծարեալ յաչա աւագաց, որք ի ժամանակին իշեցողք՝ Ելտկուզ Աթաբեկին և որդւոյ մորա Փալհաւանին և Խզի Ապանին և Բուքաք Աթաբեկին, որք և զգուական անուամբ Ֆախր էլ Մսեհ կոչէին, որ թարգմանի «սիրող Բրիստոս» և պատուէին զնա տուղրայի գրոյ և փարմանաւ և մանշուրաւ, զոր մեք սիգել»¹² կոչենք»¹³: Հավանաբար նրա աթոռակալության անցման սկիզբը պետք է համարել 1170 թ.՝ հոր մահից երկու տարի հետո, ինչպես և ընդունել է Ալիշանը¹⁴, հաշվի առնելով նրա՝ մետրոպոլիտ նշանակվելու համար Կիլիկիա գնալու ժամանակահատվածը: Ելտկուզ Աթաբեկի կողմից «սիրեցեալ և մեծարեալ» լինելը (իշխել է 1148/9—1172 թթ.)¹⁵, նույնպես ցույց է տալիս, որ նա աթոռակալել է 1172 թվականից առաջ: Եվ քանի որ Գրիգոր Գ Պահլավունին վախճանվել է 1166 թվականին, իսկ նրան հաջորդած Ներսես Ծնորհալին զահակալել է 1166—1173 թվականներին, ապա Ստեփանոս Գ-ը իր ձեռնա-

դրությունն ստացել է Ներսես Ծնորհալուց: Կիլիկիայում նա ակամատես է լինում հայ ճարտարապետության, գրականության և ընդհանրապես հայ մշակույթի բուռն վերելքին, որը և մեծ տպավորություն է գործում նրա վրա:

Ստեփանոս Գ-ը հաստատվում է ոչ թե Տաթևում, այլ աթոռանիստ է ընտրում Ամաղու Նորավանքը, որ թաղված էր և իր հայրը՝ Գրիգոր Մեղրեցին, որովհետև «հին աթոռն աներեալ էր և ապականեալ»¹⁶: Աթոռի տեղափոխման մյուս և զիսավոր պատճառն, անշուշտ, Սյունյաց թագավորության վերջնական կործանումն էր: 1170 թվականին ընկավ այս թագավորության ամենագլխավոր ամրոցը՝ Բաղաբերդը, և բազմաթիվ ձեռագրերի հետ հափշտակվեցին նաև այստեղ պահված Տաթևի ու շրջակայքի վանքերի ողջ սպասքն ու հանդերձանքը, մինչդեռ Վաղոց ձորը գերծ մընաց այդ ավերածություններից, որ և ապաստան գտան Կապանի իշխանական տոհմերի մնացորդները¹⁷:

Աթոռանիստը տեղափոխվելուն օրինական ձև տալու համար Ստեփանոս Գ-ը դիմում է սելջուկ սուլթանին և կարողանում է նրանից հրամանագիր ու սիգել վերցնել, «զի ի մա ժառանգեցեն ժառանգորդք սուրբ եկեղեցւոյն»¹⁸: Այնուհետև դիմում է ժամանակի կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղային (1173—1193) և նրանից շրջաբերական թուղթ է խնդրում՝ Սյունյաց մետրոպոլիտության նոր նստավայրի և Նորավանքի վիճակի վերաբերյալ: Ելտկուզ Աթաբեկից (սա իշխում էր Գանձակում և կարճ ժամանակով իր իշխանությանն էր միացրել Հայաստանի հյուսիսային շերտերները, ընդ որում և Սյունիքը)¹⁹ հաստատուն մանշուր է վերցնում՝ Ամաղու Նորավանքի նախկին կալվածքների վերաբերյալ, դրանց ավելացնելով նաև Ագարակի ձոր գյուղն ու Անապատի բերդը: Ելտկուզ Աթաբեկի այս «առատաձեռնությունը», մեր կարծիքով, պետք է բացատրել նրանով, որ Վրաստանի հետ գոտեմարտի պատրաստվող Գանձակի ամիրայությանը սկզբնական շրջանում բոլորովին ձեռնտու չէր իր հանդեպ կրոնական թըշնամանքի հրահրել տեղի քրիստոնյա բնակչությանը: Ընդհակառակն, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, նրանք հանդուրժում են նույնիսկ Ելիկում Օրբելյանի կողմից

⁹ Նույն տեղը:

¹⁰ Ս. Բարխուդարյան, «Դիւան հայ վիմագրության», հտ. Գ, Երևան, 1967 թ., էջ 234:

¹¹ Ստ. Օրբելյան, էջ 364:

¹² Ըստ Ա. Աբրահամյանի, Տուղրա գիրը սուլթանական պաշտոնական գրություն է, իրախուսական բովանդակությամբ, ֆարմանը և մանշուրը հրովարտակն է, իսկ սիգելը նշանակում է կայսերական հրամանագիր: Տես «Սյունիքի պատմություն», էջ 493:

¹³ Ստ. Օրբելյան, էջ 251: (Հր. Աճառյանը «Ֆախր էլ Մսեհ» թարգմանել է «պարծառք քրիստոնեից»: Տես Հր. Աճառյան «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Դ, էջ 618):

¹⁴ Դ. Ալիշան, Նշվ. աշխատ., էջ 20:

¹⁵ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հտ. Բ, Երևան, 1978 թ., էջ 110—111:

¹⁶ Ստ. Օրբելյան, էջ 257:

¹⁷ Գ. Մ. Գրիգորյան, «Սյունիքը Օրբելյանների օրոք», Երևան, 1981 թ., էջ 42:

¹⁸ Ստ. Օրբելյան, նույն տեղը:

¹⁹ Հ. Մանանդյան, Նշվ. աշխատ., էջ 140:

կրոնափոխության իրենց առաջարկի մերժումը և ամուսնությունը քրիստոնյա կնոջ հետ, թողնելով իր պաշտոնին, այսինքն՝ որպես Նախիջևանի որոշ շրջանների կուսակալ:

Պետք է նկատել, որ Ստեփանոս Ֆախր էլ Մսեհի կողմից պատահական չէր Աթոռի համար Ամաղու Նորավանքի ընտրությունը. դեռևս Կապանի ավերումից (1103)²⁰ հետո, 1105 թվականին, այստեղ էր հաստատվել Բաղքի Հասան իշխանի որդին՝ Հովհաննես Կապանեցի եպիսկոպոսը, որը տարբեր միջոցներով ավելացրել էր վանքապատկան գյուղերի ու հողատարածությունների թիվը, բարվոքել վանքի տրևտեսական վիճակը, հավաքել «կրոնատոր ու ճգնակեաց» հոգևորականներ, մահմեդական տիրակալներից հատուկ հրամանագիր էր վերցրել այս նոր եպիսկոպոսական վիճակի վերաբերյալ և այլն: Ամաղու Նորավանքը հռչակված էր նաև որպես սրբավայր-ուխտատեղի. Նորավանքի մոտ էր կառուցված Ս. Փոկաս մատուռ-եկեղեցին, ուր թաղված էր Ս. Փոկաս Հայրապետի մասունքը: Միաժամանակ այստեղից կարելի էր անմիջական կապի մեջ լինել թե՛ սելջուկյան պետության իշխանության ներքո գտնվող Հայաստանի խոշոր կենտրոններից մեկի՝ Նախիջևան քաղաքի, և թե՛ ընդհուպ մինչև Սևանի հյուսիսային տարածքներն ու Արարատյան դաշտավայրի մի զգալի մասը ազատագրած Ջաքարյան իշխանների ու վրաց արքունիքի հետ: Մյուս կողմից Բաղաց թագավորության կործանման ու ավերման ժամանակ Վայոց ձորը չէր մտնում այդ թագավորության կազմի մեջ: Այն դեռևս Գագիկ Ա. Բագրատունու (988—1020) ժամանակ անջատվել էր այդ թագավորությունից և կցվել Բագրատունյաց թագավորությանը²¹, և հետագայում գրավել սելջուկների կողմից, հավանաբար Նախիջևանի հետ միասին՝ 1170 թվականից առաջ: Ուստի Բաղաց թագավորության անկման ժամանակ այդ թագավորությանը ենթակա շրջանների նման չէր ավերվել: Սա երևում է հատկապես այն փաստից, որ Սյունիքի թագավորական տան ժառանգներից ոմանք, Բաղաբերդի անկումից հետո, ապաստան են գտնում Վայոց ձորում²²:

Վերադառնալով Սյունիք և հաստատվելով Ամաղու Նորավանքում, նորընծա մետ-

րոպոլիտը սերտ կապեր է հաստատում մի կողմից Ելտկուզ աթաբեկի, նրա որդիներ Փահլավանի ու Խզիկ Ասլանի, և մյուս կողմից՝ Թամար թագուհու (1184—1213), Գեորգի Լաշայի (1213—1223), Ջաքարե սպասալարի (ընդհանուր գորահրամանատար) և Իվանե աթաբեկի (խնամակալ, փոխարքա) հետ: Վերջիններս Կայեն գավառում նրան «հանգստյան տեղ են հատկացնում» Հաղարծինն ու Արասաձոր գյուղը: Հետագայում Սյունյաց Օրբելյանների տիրությունների մաս են կազմում ինչպես այս, այնպես էլ Կայեն գավառի այլ տարածքներ²³: Սակայն փաստեր չլինելու պատճառով չենք կարող ասել, թե արդյո՞ք Հաղարծինը այս ժամանակահատվածում կցվել էր Սյունյաց մետրոպոլիտությանը: Առավել ևս, որ Հաղարծինի արձանագրություններում որևէ հիշատակություն չկա Սյունյաց մետրոպոլիտների կամ Օրբելյան իշխանների մասին:

Ստեփանոս Գ-ի կարևոր ձեռնարկումներից մեկն է լինում Տաթևի ավերված եկեղեցիների վերանորոգումը: Տաթևն ավերվել էր 1138 թվականի Գանձակի երկրաշարժի ժամանակ. «...եղև շարժն Գանձակայ ի 587 թուականին և դողաց երկիր ի հիմանց. և գմբեթն մեծ եկեղեցուն ի Տաթև քոլորապոյր շրջեկան թոնաւ և անկաւ ի վերայ սուրբ Գրիգորոյն և գաւթին որ ի դրանն կայր և փոյց առ հասարակ»²⁴: Սակայն Ստեփանոսը կարողանում է վերակառուցել միայն գլխավոր եկեղեցու գմբեթը, ինչպես նշում է Օրբելյանը. «Սա նորոգեաց գխախտեալ եկեղեցին ի Տաթև գտորք Առաքեալքն (իմա՝ Պողոս Պետրոս եկեղեցին—ժ.հ.), և ետ դնել գգմբեթն ի ձեռն հօրն Յակոբայ ժահկեցոյ»²⁵: Ցավոք, որևէ արձանագրություն չի պահպանվել այս վերանորոգման վերաբերյալ: Ստեփանոս Գ-ին չի հաջողվում վերանորոգել Տաթևի համալիրի խարխալված մյուս եկեղեցիները ևս: Պետք է ենթադրել, որ ինչպես քաղաքական վիճակը, այնպես էլ նյութական միջոցները թույլ չէին տալիս նրան միանգամից նման մեծածավալ աշխատանք սկսել: Հավանաբար Տաթևի վերանորոգման ծախսերը հոգալու համար է, որ ձեռներեց առաջնորդը ստիպված է եղել գրավ դնելու «...գտեր Յովհաննիսի զաւագ խաչն և զթիթեղնակապն, որ ունէր թիթեղունս ոսկի ի վերայ երեսացն, և կամարակապն զկամար

²⁰ Նույն տեղը, էջ 83:

²¹ Թ. Խ. Հակոբյան, Նշվ. աշխատ., էջ 63:

²² Նույն տեղը:

²³ Գ. Մ. Գրիգորյան, Նշվ. աշխատ., էջ 51:

²⁴ Ստ. Օրբելյան, էջ 250:

²⁵ Նույն տեղը, էջ 251:

ակնածն թեւ ի թեւ»²⁶, որ հետագայում տարբեր վեճերի առիթ է տալիս: Ինչպես վերևում մշտեցինք, Ստեփանոս Գ-ն իր հետադարձ քաղաքականության շնորհիվ, սերտ կապեր էր հաստատել Վրաց արքունիքի ու հատկապես Ջաքարյան իշխանների հետ: Դրա վառ ապացույցն է ինչպես Հաղպատում Ջաքարեի ու Իվանեի քրոջ որդուն՝ Գրիգոր Տուտեորդուն, եպիսկոպոս ձեռնադրելը 1189 թվականի շուրջ²⁷ («...ձեռնադրեաց եպիսկոպոս ի Հաղպատ գտեր Գրիգորիս՝ քեռորդի Ջաքարեի և Իւանեի»)՝²⁸, այնպես էլ Ջաքարյան եղբայրների միջոցով Վրացի իշխանների շնորհիվ Ստեփանոսը աշխատում է չգծովել Ելտկուզ աթաբեկին հաջորդած նրա որդիների՝ Խզիլ Ասլանի ու Մուհամմեդ Փահլավանի հետ, որոնք երկու մասի էին բաժանել իրենց ժառանգած ընդարձակ երկիրը, և հյուսիսային մասը բաժին էր ընկել Փահլավանին: Ստեփանոսը երբեմն այցելում էր այս բռնակալներին, որի համար և ներքին սիրում և մեծարում էին: «...սիրեցեալ և մեծարեալ յաչս աւագաց, որք ի ժամանակին իշխեցողք՝ Ելտկուզ աթաբեկին և որդոց նորա Փաղհաւանին և Խզիլ Ասլանին»²⁹: Սակայն այս «սիրեցեալ և մեծարեալ» լինելն հետևանք էր այն բանի, որ 13-րդ դարի վերջին քառորդին ներքին գծությունների պատճառով թուլացել էր սելջուկյան պետությունը, և ժամանակի սելջուկ իշխանապետերը, նկատի ունենալով օրավոր հզորացող հայ-վրացական ռազմական համագործակցությունը, չէին ցանկանում նոր ընդհարումների դուռ բանալ: Այս է պատճառը, որ սելջուկները լռելյայն համաձայնվում են Ելիկումի ամուսնությանը Ստեփանոս Գ-ի քրոջ աղջկա՝ Խաթունի հետ: Օրբելյան պատմիչը պատմում է, որ վրաց արքունիքի դեմ Օրբելյանների գլխա-

վորած անհաջող ապստամբությունից հետո Գանձակում ապաստանած Լիպարիտ Օրբելյանի որդին՝ Ելիկումը, Նախիջևան գալով, իր մոտ է կանչում Ստեփանոս եպիսկոպոսին, ընկնում նրա առաջ, մեծ զրոյշմամբ խոստովանում իր մեղքերը և հաղորդություն խնդրում: Այնուհետև Ելիկումը հետամուտ է լինում ամուսնության հարցի լուծմանը, որպեսզի այս կերպ ձեռքագաստվի սելջուկ իշխանների՝ մահմեդականություն ընդունելու և մահմեդական կնոջ հետ ամուսնանալու պնդումներից: «...և ոչ գտանէր ի քրիստոնէից զոք պատշաճ իրոյ խնամութեան, զի աշխարհս այս դեռ ևս ի ներքոյ իշխանութեան Պարսից էր: Վասն որոյ հաւանեալ խնամութեան Սիմեոն եպիսկոպոսի՝ տեառն Ստեփանոսի, զի հոգևոր աստիճանաւ բարձր էր քան զնա՝ խնդրէր ի նման զդուստր քեռ նորա»³⁰, գրում է Օրբելյանը: Անշուշտ, այս ամուսնության հարցում կարևոր դեր է խաղացել Ստեփանոս եպիսկոպոսը:

Ելիկումի և Խաթունի ամուսնությունից ծնվում է մի արու զավակ, որին կոչում են պապի անունով՝ Լիպարիտ: Սակայն շուտով, 1184 թվականի Գանձակի ճակատամարտի ժամանակ³¹, որ մղվում էր սելջուկների ու վրացիների միջև, յուրայինների կողմից սպանվում է Ելիկումը, որ հարկադրաբար հանդես էր գալիս սելջուկյան բանակի կազմում: Ծակատամարտի ժամանակ Խաթունն ու մանկահասակ Լիպարիտը սելջուկների կողմից խիստ հսկողության տակ պահվում էին Ճահուկ զավառում: Պատճառը պարզ է. սելջուկները կասկածում էին Ելիկումի հավատարմությանը: Ելիկումի մահից և Խաթունի՝ փախուստի անհաջող փորձից հետո, Լիպարիտին ու իր մորը Ճահուկից տեղափոխում են Նախիջևան, որ և «տաճիկ մի բռնաբարեալ զԽաթունն»՝ ածել ի տունն իր և առնու զնա կին»³²: 1211 թվականին Ջաքարյանները գրավում են Սյունիքի մի զգալի մասը: Նրանց մոտ է շտապում Ստեփանոս Գ-ը և տեղեկացնում, որ Նախիջևանում է գտնվում Ելիկումի միակ որդին՝ Լիպարիտը, որն այդ ժամանակ առնվազն 26 տարեկան պիտի լիներ: Ջաքարյանները Ստեփանոսին առաջարկում են իրենց մոտ բերել նրան: Ստեփանոս Գ-ը բարեհաջող կերպով կատարում է այդ առաջադրանքը:

Լիպարիտը, միացած Ջաքարյան եղբայրների ջոկատներին, մեկը մյուսի ետե-

²⁶ Նույն տեղը, էջ 258: Մեծ կամ Ավագ Խաչի հետ գրավ դրված «թիթեղնակապն ու կամարակապը», ըստ Ղ. Ալիշանի, նույնպես խաչեր են: «...և առաքելն Իւանէ՝ խնդրել զԱւագ ամուսնեալ Խաչն, որ ընդ երկուց այլոց խաչից՝ Կամարակապ և Թիթեղնակապ կոչեցելոց՝ եղեալ էր ի գրասական» («Սիսական», էջ 185): Իսկ ըստ Ա. Աբրահամյանի. «Թիթեղնակապն ու կամարակապը ոսկե զարդեր են, որ կրում էին բարձրաստիճան կրոնավորները» («Սյունիքի պատմություն», էջ 248): Մենք հակված ենք ընդունելու Ղ. Ալիշանի բացատրությունը, քանի որ նման «զարդերի» համար դժվար թե այդպիսի մեծ վեճ ծագեր:

²⁷ Սյունիքի պատմություն, էջ 495:

²⁸ Ստ. Օրբելյան, էջ 251:

²⁹ Նույն տեղը:

³⁰ Նույն տեղը, էջ 288—289:

³¹ Գ. Մ. Գրիգորյան, Նշվ. աշխատ., էջ 46:

³² Ստ. Օրբելյան, էջ 290:

վից սկսում է ազատագրել Սյունյաց գավառները: «Եւ զի նա եղև առաջնորդ առման Սիւնեաց և այլ բերդերոյն, տայ (Ի վանէ Զաքարյանը—Ճ.Բ.) և ի ձեռն նորա զՍիւնիս, զՈրոտն, զԲարկուշատ և զայլ բերդորէան»³³: Այսպիսով, արդեն մոր կողմից Սյունյաց բարձրաստիճան խալի հետ ազգակցական կապ ունեցող Օրբելյանների այս շատավիղը հաստատվում է Սյունիքում և սկիզբ դնում Սյունյաց Օրբելյանների ճյուղին, որը կարճ ժամանակվա ընթացքում մեծապես հզորանալով, մեծ դեր է կատարում Սյունիքի տնտեսական, մշակութային ու ռազմական վերելքի գործում:

Սյունյաց եռանդաշատ ու ձեռներեց առաջնորդը՝ Ստեփանոս Ֆախր Էլ Մսեհը, այդ ժամանակ արդեն ծերացել էր: Նրա վերջին ցանկությունն է լինում ետ վերադարձնել Սյունյաց Աթոռի սրբությունները՝ Տեր Հովհաննեսի Մեծ խաչը, Թիթեղնակապն ու Կամարակապը, որոնք, Տաթևի վերանորոգման ծախսերը հոգալու համար, գրավ էր դրել Ծախապոնքի (Ճահուկ գավառում) Ածոպ վանքի առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսի մոտ³⁴: Սակայն Վասակ Խաղբակյանը հափշտակվում է դրանք, Խաչը նվիրում Իվանէ Զաքարյանին, իսկ «Թիթեղնակապն ու Կամարակապը» դնում իր իշխանության տարածքում գտնվող Կեչադիսի վանքում: Ստեփանոսին հաջողվում է բազում ջանքերի շնորհիվ ազատել Խաչը, բայց մյուս երկուսը մնում են Կեչադիսում:

Տեր Սարգիսը, որ Ստեփանոս Գ-ի կողմից հաջորդ աթոռակալ էր նշանակվել և եպիսկոպոս ձեռնադրվել, գնում է Խաչը Նորավանք բերելու. «Եւ նորա գնացեալ առնու զխաչն խնդութեամբ, և անցեալ փութանակի գալ հասանէ ի Նորավանս ուխտ և բնակեցուցանէ անդէն գտրբ նշանն. որ և եգիտ վախճանեալ զքեռին իր տէր Ստեփաննոս»³⁵: Տեր Ստեփանոսը վախճանվել է 1216 թվականին, Արփա (այժմ՝ Արենի) գյուղում և թաղվել Ամադու Նորավանքում՝ իր հոր՝ Տեր Գրիգորի գերեզմանի մոտ³⁶:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով Ստեփանոս Գ Ֆախր Էլ Մսեհի կյանքն ու գործունեությունը, պատմության խորքերից մեր առջև է հանում աճման և հզորացման ճանապարհը, հետադարձ թաղաքական գործչի ու մեծ հայրենասերի հերոսական մի կերպար:

Ավելացնենք նաև, որ Ստեփանոս Գ-ին է վերագրվում այժմ կորած մի պատմական աշխատություն՝ Բաղաց թագավորության մասին, որը նա գրել է Մխիթար Անեցու խնդրանքով: Այս կորած գործի հեղինակի մասին Հ. Մարգարյանը գրում է. «...հավանաբար, Ստեփանոս Գ Ֆախր Էլ Մսեհն է (1168—1216): Ստեփանոս Բ-ի ժամանակ (1116—1143) Մխիթարը դժվար թե այնքան բարձր դիրքի հասած լիներ, որ այդպիսի պատվեր տար Սյունյաց եպիսկոպոսին և նրա մասին այդքան պատկանալի գրեր Օրբելյանը... Ստեփանոս եպիսկոպոսի երկին, ինչպես երևում է, ծանոթ է եղել նաև Վարդան Արևելցին»³⁷, այս գործից մեծապես օգտվել է նաև Ստեփանոս Օրբելյանը՝ իր աշխատությունները գրելիս:

Ստեփանոս Գ-ի մահից հետո Սյունյաց Աթոռը բաժանվում է երկու առանձին Աթոռների: Դեռևս Ստեփանոս Գ-ի կենդանության օրոք եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել իր քրոջ որդին՝ Տեր Սարգիսը, որը Ամադու Նորավանքի Սարգիս անունով առաջին եպիսկոպոսն է³⁸. «Առ կենօք սորին (իմա՝ Ստեփանոս Գ-ի—Ճ.Բ.) էր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս տէր Սարգիս՝ քեռորդի սորին հրամանա քեռույն իրոյ լնդուանից կաթողիկոսէն»³⁹: Ինչպես վերևում նկատեցինք, Ստեփանոս Գ-ը իր ձեռնադրությունն ստացել էր Ներսես Շնորհալուց, և նրա գործունեության ժամանակ որևէ վկայություն չկա Սյունյաց և Աղվանից Աթոռների հարաբերության մասին, ուստի չենք կարող ասել, թե Սյունյաց մետրոպոլիտությունը այդ ժամանակ միացել էր Աղվանից Աթոռին: «Ձեռնադրեալ եպիսկոպոս» ասելով Օրբելյանն այստեղ, ըստ երևույթին, նկատի ունի որպես ապագայի Սյունյաց Աթոռի առաջնորդ-եպիսկոպոս:

Հատկանշական է, որ Ստեփանոս Գ-ի մահից և Աթոռի երկփեղկումից հետո երկու աթոռակալներից որևէ մեկը չի կոչվում այլևս մետրոպոլիտ կամ արքեպիսկոպոս, այլ պարզապես եպիսկոպոս: Դա գալիս է ասելու, որ Ստեփանոս Գ-ի մահից հետո՝ 1216 թվականից մինչև Ստեփանոս Օրբելյան, մինչև 1286 թվականը, Սյունիքը դադարել էր որպես մետրոպոլիտություն լինելուց: Դրա վկայությունն է նաև Օրբելյանի հետևյալ տողը. «...որք և (այսինքն՝ Նորավանքի և Տաթևի եպիսկոպոսները—Ճ.

³³ Նույն տեղը, էջ 291:

³⁴ Նույն տեղը, էջ 258:

³⁵ Նույն տեղը, էջ 259:

³⁶ Ղ. Ափշյան, Նշվ. աշխատ., էջ 185:

³⁷ Մխիթար Անեցի, «Մատենան աշխարհադիպ հանդիսարանաց», աշխատասիրությամբ Հ. Գ. Մարգարյանի, Երևան, 1983 թ., էջ 6:

³⁸ Այսուհետև՝ Սարգիս Ա:

³⁹ Ստ. Օրբելյան, էջ 251:

ն.) միաբան թղթովք և ընծայիք լուղարկեալ էին գնա (իմա՝ Ստ. Օրբելյանին—ժ.ն.) առ կաթողիկոսն վասն նորոգման սուրբ աթոռոյն հին պատուոյ և աստիճանին»⁴⁰։ Դժվար է որևէ բացատրություն տալ իր կյանքի մայրամուտին գտնվող Ստեփանոս Գ-ի այս քայլին, քանի որ բնական պիտի լինէր, եթե Սարգսին ուղարկէր Հայոց կաթողիկոսի մոտ՝ Կիլիկիա, ինչպես որ ինքն էր գնացել, և ոչ թե Աղվանից կաթողիկոսի։ Թերևս Ստեփանոսի այս քայլի դրսևաբանումը ժամանակի Հայ Եկեղեցու ներքին իրավիճակը համարենք, որ բոլորովին էլ միախառնակա՞ն չէր։ Չնայած Գրիգոր Զ Ասիիրատյանի (1194—1203) մահից մի քանի տարի հետո որպէս օրինակական կաթողիկոս ընտրվել էր Հովհաննէս Զ Սսեցին (ըստ Օրմանյանի, Սսեցին հաջորդել է Ասիիրատյանին ոչ թե անմիջապէս, այլ մի քանի տարի անց)⁴¹, սակայն կաթողիկոսական Աթոռներ էին հռչակվել նաև Անին, Սեբաստիան, Սիսը և Աղթամարը⁴², իսկ Հովհաննէս Զ-ը Լևոն թագավորի հետ գտնվել և քաշվել էր Հոռմկլա, չնայած իր Աթոռից չէր հեռացվել։ Մյուս կողմից, բուն Հայաստանի կամ Արևելյան եկեղեցիները, հատկապէս Տուտեղոյի-Լամբրոնացի հայտնի վեճից, 1208 թվականի Լոռիի, ապա և Անիի ժողովներից հետո⁴³, ինչպէս և Կիլիկիայում գտնվող Աթոռի կաթողիկոսն տրամադրությունների պատճառով մի տեսակ սառել էին Մայր Աթոռի հանդէպ և նախկին վատաբանությունը չունէին։ Թերևս այս Աթոռներից միայն Աղվանքի կաթողիկոսությունն էր, որ գտնվելով քաղաքական անբարենպաստ վիճակում (այդ ժամանակ այն գտնվում էր սելջուկյան իշխանության ներքո, ինչպէս և Սյունիքը, և հատկապէս Գանձակի շրջանում անընդհատ կռիվներ էին տղվում հայ-վրացական և սելջուկյան զորքերի միջև), մտահոգված էր Հայոց կաթողիկոսության հովանու ներքո իր գոյությունը պահպանելով, ուր և դիմում է Ստեփանոս Գ-ը, հետագայում Սյունյաց Աթոռը

այլևայլ ազդեցություններից զերծ պահելու նպատակով։ Հատկանշական է, որ ինչպէս Լոռիի ու Անիի ժողովներից ներկա եղած եպիսկոպոսների ցուցակում, որ ընկնում էին Զաքարի նորամուծություններն ու Կիլիկիայի կաթողիկոսության համաձայնությունն ու առաջարկները, այնպէս էլ Տուտեղոյի-Լամբրոնացի վեճի ընթացքում չի հիշվում Ստեփանոս Գ-ի անունը⁴⁴։

Մինչ Սարգիս Ա-ին անցնելը, նկատենք մի արձանագրության մեջ տեղ գտած թվականն սխալը, որը սերտ կապ ունի Սարգիս Ա-ի աթոռակալման թվականի ճշման հարցում։ Օրբելյանը գրում է, որ Զաքարի Զաքարյանը Երևույթ աթաբեկից ստացած Ագարակի ձոր գյուղը վերադարձնում է Ամաղու Նորավանքին և գրում համապատասխան կալվածագիր. «Ես մեղուցեալ ծառայս Քրիստոսի Զաքարէ, Ամիր սպասալար՝ որդի մեծին Սարգսի՝ Հայոց և Վրաց ապարասպետի, դարձուցի զԱգարակի ձոր գիւղն ի Նորավանս ազատ յամենայն հարկաց և խնդրեցի ի տէր Սարգսէ՝ առաջնորդ սուրբ ուխտին... ի թուականին Հայոց 660(1111)»⁴⁵։ Սակայն այս գյուղերը, ըստ նույն Օրբելյանի, նվիրվում կամ վերադարձվում են Նորավանքին՝ Ս. Կարապետ եկեղեցու կառուցման նախկատիքին, որը եղել է 1216 թվականին⁴⁶։

Սարգիս եպիսկոպոսին առաջին անգամ հանդիպում ենք Ստեփանոս Գ-ի կյանքի մայրամուտին, գրավ որված Խաչը վերադարձնելիս, երբ վերջինիս պատվերով ու հատուկ գրությամբ գնում է Իվանե Զաքարյանի մոտ և բարեհաջող կերպով Խաչը վերադարձնում Ամաղու Նորավանք։ Սակայն, ինչպէս նկատեցինք, մինչև նա տեղ կհասնէր, Ստեփանոս Գ-ը վախճանվում է։ Եվ քանի որ դեռևս վերջինիս կենդանության ժամանակ Սարգիսը հաջորդ էր ճանաչվել, ուստի նա էլ հաջորդում է Սյունյաց Աթոռին։

Ստեփանոս Գ-ի մահվան թվականը, ինչպէս նկատեցինք, Օրբելյանը դնում է 1216-ը, որին «յաջորդէ զտեղին տէր Սարգիս»⁴⁷։ Սակայն տարակուսանք է առաջացնում Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցու խորանի այժմ կորած մի խաչքարից արտագրած հետևյալ արձանագրությունը. «Թվին ՈԿԴ (1215) ի Հայրապետութեան Տեառն Սարգսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, ես Յակոբս կանգնեցի

⁴⁰ Նույն տեղը, էջ 313:

⁴¹ Մ. արքեպս. Օրմանյան, «Ագապատում», հտ. Ա, Բեյրութ, 1959 թ., էջ 1559:

⁴² Նույն տեղը, էջ 1563, 1569. «Սրա կենդանության ժամանակ եպս. էր ձեռնադրվել սրա (Ստեփանոս Գ-ի) քրոջ որդին, իր քեռու (Ստեփանոս Գ-ի) հրամանով, Աղվանից կաթողիկոսից»։ Ա. Արամանյանը այս տողը թարգմանել է հետևյալ կերպ, որը սխալ է. «Ինչ սրա կենդանության օրոք եպիսկոպոս է ձեռնադրվել իր քրոջորդի Տիր Սարգիսը՝ Աղվանքի կաթողիկոս իր քեռու հրամանով», «Սյունիքի պատմություն», էջ 285:

⁴³ Նույն տեղը, էջ 1516, 1578, 1588:

⁴⁴ Նույն տեղը:

⁴⁵ Ստ. Օրբելյան, էջ 262—263:

⁴⁶ Ս. Բաթխուդարյան, «Դիվան հայ վիմագր.», հտ. Գ, էջ 209:

⁴⁷ Ստ. Օրբելյան, էջ 257:

գիտաչա ծնողի իմոյ Խաչիկին, յիշեցեք»⁴⁸։ Սակայն Օրբելյանը որոշակիորեն նշում է, որ Չարեք բերորը Իվանեն պաշարել էր 1216⁴⁹ թվականին, ուր և Ստեփանոս Գ-ի պատվերով գնում է Սարգիսը՝ Ավագ Խաչը ստանալու։ Մի այլ տեղ նույնպես Ստեփանոս Գ-ի մահը դնում է 1216 թվականին⁵⁰։ Ուստի արձանագրության վերջին միավորը՝ Դ-ն, պետք է լիներ Ե, որը կա՛մ փորագրողի պապն է, կա՛մ էլ Սմբատյանցն է պապ կարդացել։ Իսկ եթե ընդունելու լինենք, որ արձանագրության թվականը ճիշտ է, ապա Ստեփանոս Գ-ի կենդանության ժամանակ՝ 1215 թվականից, հաջորդ աթոռակալ է նշանակվել և ճանաչվել Տեր Սարգիսը։ Այսպիսի փաստերի պիտի համդիպենք նաև մեր ուսումնասիրության հետազա ընթացքին։

Սակայն Տեր Ստեփանոսի մահից հետո նրա հորեղբորորդին՝ Հովհաննես անունով, գնում է Աղթամար, այնտեղ ձեռնադրվում էպիսկոպոս և նստում Տաթևում⁵¹, այսպիսով հասնելով իր նպատակին, քանի որ «կամեր լինել աթոռակալ Սիմեաց»⁵²։ Տեր Հովհաննեսի այս փափագը համընկնում էր Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսության ձգտումներին նույնպես։ Եվ Տեր Հովհաննեսը «երթեալ լիպթամար ձեռնադրի անը»⁵³։

Անշուշտ, ճիշտ չի լինի Տեր Հովհաննեսի այս քայլը ընդհանրացնել ողջ Սյունյաց Աթոռի վերաբերյալ և ասել, թե Սյունյաց Աթոռը միացավ Աղթամարի Աթոռին, քանի որ հակաթոռ պետք է նկատել ինչպես Աղթամարի կաթողիկոսության, այնպես էլ Տեր Հովհաննեսի ընթացքը։ Հատկապես, որ Սարգիսը գնում է Կիլիկիա՝ Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցու (1221—1267) մոտ թե՛ վավերացնելու իր գահակալությունը և թե՛ ներկայացնելու համար ստեղծված վիճակը։ Նա նախորդը՝ Նախիջևանի, Վայոց ձորի ու Ճահուկի թեմերը հաստատում է որպես «սեպհակյան ժառանգութիւն սրբոյ ուխտին իւրոյ Նորալանցի և զայն թողու ի նա»⁵⁴։ Այիշանն այս երկփեղկման պատճառը համարում է Տեր Սարգիսի ու Տեր Հովհաննեսի միջև Ավագ Խաչի շուրջ ծագած վեճը. «Դարձեալ յետ ամաց վեճ

մեծ եղև ի վերայ խաչիս, յերկփեղկել և պիսկոպոսութեան Սիմեաց. զի Տեր Յովհաննես հորեղբորորդի Տեառն Ստեփանոսի՝ որոյ վիճակեցաւ Տաթև, կամեր ընդ իր տանել զայն»⁵⁵։ Այս առթիվ Տեր Սարգիսը դիմում է Իվանեին, և Դ-վիճում էպիսկոպոսական ժողով գումարելով, որոշվում է Խաչը թողնել Նորալանքում, որովհետև «...մեռեալն և գերեալն զմի ունին օրինակ. որ ոք զմեռեալն յարուցանէ՝ ոչ է ծնողացն ծնունդ, այլ նորոգողին գնա. և որ ոք զգերեալ թափէ՝ ոչ է ստացողին յայնմհետէ, այլ գերեթափին»⁵⁶։ Հավանաբար, Տեր Հովհաննեսի՝ Ավագ Խաչը Տաթև փոխադրելու պահանջը պարզապես առիթ էր՝ իր նպատակին հասնելու համար։ Խաչի գտնվելը Աթոռներից որևէ մեկում հեղինակային նշանակություն է ենթադրում։

Իր գահակալության առաջին իսկ տարում, Տաթևի քաժանումից անմիջապես հետո, Տեր Սարգիսը, Լիպարիտ Օրբելյանի օժանդակությամբ, ձեռնարկում է Նորալանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու շինությանը և ավարտում յոթ տարվա ընթացքում։ Ըստ Օրբելյան պատմիչի, եկեղեցու շինությունն ավարտվել է 1223 թվականին, այսինքն Տեր Սարգիսի աթոռակալությունից՝ 1216 թվականից 7 տարի հետո⁵⁷։ Սյունյաց պատմիչի նշած այս թվականները կասկածի տեղիք են տալիս, որովհետև Ս. Կարապետ եկեղեցու պատին շինարարության ավարտման վերաբերյալ արձանագրությունը գրված է 1221 թվականին⁵⁸։ Թերևս 1221 թվականին հաջորդած երկու տարիներին ևս մասնավոր աշխատանքներ են կատարվել, որոնք և նկատի ունի Օրբելյանը։ Ս. Արքախանյանը ենթադրում է, որ արձանագրության թվականը պետք է լինի ՈՀԲ, այսինքն վերջին Բ-ն եղծվել է, ուստի այնտեղ ևս պիտի լիներ 1223⁵⁹։ Եկեղեցու կառուցման նավակառուցողը կատարվում է «մեծահանդես ժողովով՝ էպիսկոպոսօք, վարդապետօք, գահագլուխ իշխանօք, ազատօք և տանուտերօք»⁶⁰, որ և տարբեր իշխանների կողմից կատարվում են քաղմաթիվ նվիրատվություններ⁶¹։ Հատկանշական է, որ այդ արձանագրություններից մեկում Լիպարիտ Օրբելյանը գրում է. «Ես Լիպարիտ, որդի Ալակումին, թոռն մեծի

⁴⁸ Մեարոպ արքեպս. Սմբատյանց, «Տեղագրություն Գեղարքունոյ ծովազարդ գաւառի», Էջմիածին, 1895 թ., էջ 505։

⁴⁹ Ստ. Օրբելյան, էջ 258։

⁵⁰ Նույն տեղը, էջ 251։

⁵¹ Նույն տեղը։

⁵² Նույն տեղը, էջ 259։

⁵³ Նույն տեղը։

⁵⁴ Նույն տեղը, էջ 280։

⁵⁵ Ղ. Այիշան, «Սիսական», էջ 185։

⁵⁶ Ստ. Օրբելյան, նույն տեղը։

⁵⁷ Նույն տեղը, 261։

⁵⁸ Ս. Բաղդասարյան, «Դիվան», հտ. Դ, էջ 211։

⁵⁹ «Սյունիքի պատմություն», էջ 501։

⁶⁰ Ստ. Օրբելյան, նույն տեղը։

⁶¹ Տես «Դիվան», հտ. Գ, էջ 211, 212, 213, 214։

Արաբական... շինեցի զվանքս որ կոչի Նորավանք, յառաջնորդութեան Տէր Սարգսի Սինեաց վերադիտողի»⁶²: Իսկ Գեղարքունիքի տերն ու Զաքարյան իշխանների բարձրաստիճան գործակալներից մեկը՝ Բուրաք անունով, որը նույնպես մասնակցել էր Ս. Կարապետ եկեղեցու նախակառուցման, իր նվիրատվական կազմածագրի մեջ Տէր Սարգսին անվանում է «երջանիկ Հայրապետս մեր Տէր Սարգիս»⁶³: Սա ևս գալիս է ցույց տալու, որ Տէր Հովհաննեսի կողմից անցատված Տաթևի Աթոռը մասնավոր Աթոռ էր, որի հետ չէին հաշտվում Սյունյաց իշխողներն ու բարձրաստիճան անձինք: Սարգիս Ա-ի հետագա գործունեության մասին այդ ժամանակը ներկայացնող մատենագիրները (Վարդան, Գանձակեցի և այլն) լռում են, իսկ Սյունյաց պատմիչը հաղորդում է ընդհանուր խոսքերով. «...լետ բազում արդեանց և երևելի արարուածոց գնայ ի Կիլիկիա առ բարեպաշտ արքայն Հայոց Հեթում, և պատիւ յոյով ընկալեալ ի նմանէ և տեղի հանգրստեան՝ զաւագ Մէլիճին. և բազումս ճգնեալ անդ՝ գնաց ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ ի գերեզման Աստուծոյն մերոյ և Փրկչին Տիսուսի Քրիստոսի...»⁶⁴: Արդ, Հեթում Ա-ը գահակալել է 1226—1272 թվականներին⁶⁵: Ուրեմն, Սարգիս Ա-ը Կիլիկիա է գնացել 1226 թվականից հետո: Կիլիկիայում նրա առաջին գործը լինում է Կոստանդին Ա. Բարձրբերդոյ կողմից հաստատել Նորավանքը որպէս առանձին Աթոռ. «Եւ գնացեալ ինքն առ կաթողիկոսն Հայոց տէր Կոստանդին՝ առնու ի նմանէ վիճակ հաստատուն անխախտելի դաշամբ և թուղթ շրջաբերական վասն այսց գաւառացս, զի լիցի հաստատուն վիճակ ժառանգութեան սուրբ եկեղեցոյն Նորավանից»⁶⁶: Այնուհետև Սարգիսը առանձնանում է Մելիճոյ վանքը, «և բազումս ճգնեալ անդ... գնաց ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ»⁶⁷: Երուսաղէմում նա խաչակիրներից գնում է Ստեփանոս Նախավկայի Աջը և ուղարկում Նորավանք: Երուսաղէմում էլ նահատակվում է իր երեք ուղեկիցների հետ: Ստ. Օրբելյանը գրում է, որ երբ նրանք աղոթում էին Տիրոջ գերեզմանի վրա, «...առեալ Խորազմին գերուսաղէմ ի Փռանգէն»⁶⁸,

սկսում են կոտորել բնակիչներին և գտնելով Տէր Սարգսին իր ուղեկիցների հետ, սպանում են աղոթքի վայրում: Այստեղ, անշուշտ, սխալվում է Օրբելյան սխալմիչը, քանի որ Խվարեզմի շահը, կամ Խորեզմ-շահը մինչև Երուսաղէմ չի հասել, այլ հալածվելով մոնղոլներից, 1226 թվականին մտնում է Անդրկովկաս, մեծ ավերածություններ գործում և հասնում մինչև Ամիո: Սպանվում է 1231 թվականին՝ մոնղոլների կողմից պարտվելուց հետո Ամիոյից փախչելիս⁶⁹: Այս մասին գրում են և՛ Գանձակեցին⁷⁰, և՛ «Վրաց ժամանակագրությունը»⁷¹, և՛ Իբն Ալ-Ասիրը⁷²: Այսպես է ընդունված նաև ժամանակակից ուսումնասիրությունների մեջ: Ծիշտ է, Իբն Ալ-Ասիրը գրում է, որ Զալալեդդինի գործի մի մասը պարտվելուց հետո գնաց Խառան, մի ուրիշ խումբ դիմեց Մծքին, Մոսուլ, Սինջար, Արբելա և երկրի այլ վայրեր⁷³, սակայն այստեղից չենք կարող եզրակացնել, թե Խորեզմշահի գործի մի մասն էլ Երուսաղէմ է հասել և նույնիսկ գրավել այն: Օրբելյանն իր «Պատմության» մեջ այս պատը վերցրել է տարիներ առաջ իր իսկ կազմած «Ժամանակագրությունից», ուր կարդում ենք. «Իսկ խորազմիքն անտէրունջ գտեալ զաշխարհս, յանխնայ կոխեաց և աներեաց և գնաց մինչ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ. և արեամբ քրիստոնէից ելից զսուրբ տաճարն և զփողոցսն, բայց ինքն, ասի սպանեալ ի շոռմոց յանձնսն արանց»⁷⁴: Օրբելյանը հավանաբար շփոթել է Եգիպտոսի Սալահեդդին սուլթանին Խորեզմի Զալալեդդինի հետ: 1229 թվականին խաչակիրները Այուբյան սուլթաններից գրավում են Երուսաղէմը, որին «վերստին տիրեցին մահմեդականները 1244 թվականին»⁷⁵: Այն, որ Սարգիս Ա-ը վախճանվել է ոչ թե 1236 թվականին (որովհետև, ըստ Օրբելյանի, աթոռակալել է 20 տարի, իսկ Նորավանքի Աթոռին, ինչպես արդեն ասացինք, նստել է 1216 թվականից), այլ

⁶⁹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հտ. Գ, Երևան, 1977 թ., էջ 198—206:

⁷⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, «Հայոց պատմություն», Երևան, 1982 թ., էջ 165—167:

⁷¹ «Վրաց ժամանակագրություն», Երևան, 1971 թ., էջ 71:

⁷² Արաբական աղբյուրներ, «Իբն Ալ-Ասիր», Երևան, 1981 թ., էջ 343:

⁷³ Նույն տեղը:

⁷⁴ «Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելեանի», հրատարակության համար պատրաստեց Ա. Արրահամյանը, Երևան, 1942 թ., էջ 24:

⁷⁵ ՀԱ Հանրագիտարան, հտ. Ե, Երևան, 1979 թ., էջ 17:

⁶² Նույն տեղը, էջ 211:

⁶³ Գ. Մ. Գրիգորյան, Նշվ. աշխատ., էջ 129:

⁶⁴ Ստ. Օրբելյան, էջ 252:

⁶⁵ «Հայ ժող. պատմություն», հտ. Գ, Երևան, 1976 թ., էջ 976:

⁶⁶ Ստ. Օրբելյան, էջ 260:

⁶⁷ Նույն տեղը, էջ 252:

⁶⁸ Նույն տեղը, էջ 252:

1244 թվականի շուրջ, որոշակիորեն երկվում է նույն Օրբելյանի «Պատմության» ՀԱ գլխում բերված եպիսկոպոսների ցանկից: Այդ ցանկը հետևյալն է. «Առաջին՝ Յովհաննէս Կապանեցին—ամս ինչ: Ստեփաննոս, որդի տեառն Գրիգորի—ամս ինչ, Սարգիս—ամս 20, Ստեփաննոս—ամս 20, Գրիգոր—ամս 1, Սարգիս—ամս 24, Եւ ապա միապետեալ գերկոսին աթոռսն (նրստի) Ստեփաննոս (Օրբելեան) եպիսկոպոս Սիւնեաց և Նորավանից՝ եօթներորդ»⁷⁶: Նախ, հայտնի է, որ Ստեփաննոս Օրբելյանին Սյունյաց միավորյալ Աթոռին ընտրել են 1285 թվականին և ապա, որպես միացյալ Աթոռների գլուխ, ուղարկել են Կիլիկիա՝ ձեռնադրվելու⁷⁷: Արդ, Սարգիս Ա-ը, ինչպես տեսանք, Ստեփաննոս Գ-ին (Ֆախր էլ Մսեհ) փոխարինել է 1215—16 թվականներին: 20 տարի աթոռակալելով, ըստ Օրբելյանի, պիտի մահացած լիներ 1236 թվականին, նրան հաջորդած Ստեփաննոսը՝ ևս 20, կլինի՝ 1256, այնուհետև Գրիգոր՝ 1, այսինքն՝ 1257, և վերջապես Սարգիս՝ 24, կլինի 1281: Ինչպես տեսնում ենք, բաց է մնում շուրջ 5—6 տարի:

Նախ նկատենք, որ պահպանվել է Նորավանքի երկրորդ Ստեփաննոսի տապանաքարը՝ 2Թ (1260) թվագրությամբ⁷⁸: Իսկ Ստեփաննոսը, ըստ Օրբելյանի, աթոռակալել է 20 տարի, այսինքն՝ 1240 թվականից: (1240—1260): Ուստի նրանից առաջ եղած Սարգիս Ա-ը պիտի մահացած լինի այս

թվականի շուրջ, երբ Երուսաղեմի համար մամուլների ու խաչակիրների միջև կոիվներ էին մղվում: Իսկ Ստեփաննոսից հետո 1 տարի աթոռակալել է Գրիգորը, այսինքն՝ 1260—1261, ապա Սարգիսը՝ 24 տարի, որ կլինի 1285 թ., երբ «միապետեալ գերկոսին աթոռսն (նստի) Ստեփաննոս (Օրբելյան) ...»:

Հետադարձ հայացք ձգելով շարադրվածի վրա, Սարգիս Ա-ի գործունեության վերաբերյալ կարող ենք ասել, որ հանդես գալով քաղաքական ու ներկեղեցական ակաբախությունների մի ժամանակահատվածում, նա առանձնակի ձեռներեցություն չի ցուցաբերել: Փոխանակ աշխատելու վերացնել իր գլխավորած Աթոռի ներքին պառակտումը, նա բավարարվում է միայն Նորավանքը որպես առանձին վիճակ վավերացնելով, այսպիսով առավել ևս խորացնելով ստեղծված բաժանումը, որը հետագայում, հատկապես Ստեփաննոս Օրբելյանի օրոք, բավականին հուզումների տեղիք է տալիս: Մյուս կողմից, երբ բնաջնջվում էր ժողովուրդը և երկիրն ավերվում խորեզմցիների ու մոնղոլների արշավանքներից, Սարգիս Ա-ը տարիներով քաշվում է Մեծո վանք, անտեղյակ իր հոտի իրավիճակից, այնտեղից էլ ուխտագնացություն կատարում Երուսաղեմ: Սակայն, մյուս կողմից, իր աթոռակալման առաջին տարիներին նա շինարարական լայն աշխատանք է ծավալում Ամաղու Նորավանքում և բավական ծաղկուն վիճակի է հասցնում այն, որը հետագայում դառնում է Վայոց ձորի կրթական օջախներից մեկն ու Սյունյաց ընդհանուր մետրոպոլիտության աթոռանիստը:

(Ծարումակելի)

⁷⁶ Ստ. Օրբելյան, էջ 364:

⁷⁷ «Սյունիքի պատմություն», էջ 8:

⁷⁸ Ս. Բարխուդարյան, «Դիվան», հոտ. Գ, էջ 280: